

Alina Sikorska

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie

Zróżnicowanie wiejskich społeczności lokalnych

Słowa kluczowe: wieś, zarobkowanie, urbanizacja, rozwój ekonomiczny, zróżnicowanie przestrzenne

Wstęp

W polskich warunkach, kiedy mechanizmy gospodarki rynkowej funkcjonują od niedawna, a nowoczesne systemy w życiu społeczno-gospodarczym dopiero są w fazie kształtowania, procesy globalizacji są postrzegane przede wszystkim w kategoriach dopasowywania się do ogólnych wymogów ekonomiczno-prawnych w obrębie Unii Europejskiej. Zakres opóźnień cywilizacyjnych powoduje, że zainteresowanie zmianami w odniesieniu do wiejskich społeczności lokalnych wiąże się najczęściej z obawami o dalszą marginalizację tego środowiska. Takie podejście znajduje uzasadnienie w barierach, jakie napotykają mieszkańcy wsi przy włączaniu się w ogólny nurt przemian gospodarczych. Zasadniczo zmieniły się warunki produkcji i sprzedaży rolniczej, co ujawniło ekonomiczną słabość rolniczych struktur ukształtowanych w poprzednim systemie. Drobnotowarowe rodzinne gospodarstwa rolne mają niewielkie szanse na uzyskanie konkurencyjności na rynku żywnościowym i zapewnienie ich użytkownikom akceptowanego społecznie poziomu życia. Równocześnie na trudną sytuację dochodową wiejskich rodzin wpływają ograniczone możliwości zarobkowania, a bezrobocie i rywalizacja o miejsca pracy pogłębiają pauperyzację wsi.

W efekcie opisanych zjawisk, społeczność wiejska znalazła się w pewnego rodzaju impasie, gdyż ogólne przemiany, wymagając działań dostosowawczych w rolnictwie, jednocześnie zamykały podstawową drogę uaktywnienia takich procesów, jaką stanowi możliwość znalezienia pozarolniczych, zarobkowych źródeł utrzymania. Ogólnie uznaje się, że najbardziej skutecznym sposobem inicjowania poprawy w tym zakresie jest wspieranie wielofunkcyjnego rozwoju wsi i obszarów wiejskich [1]. Realizacja koncepcji powiązania modernizacji rolnictwa z aktywizacją pozarolniczej działalności gospodarczej w lokalnym środowisku nie tylko jest szansą na poprawę materialnych warunków bytu wiejskich rodzin, ale także sprzyja zachowaniu i umocnieniu wiejskiej sieci osiedleńczej. Jednak z dotychczasowych doświadczeń wynika,

że w skali ogólnej opisywane procesy następują bardzo powoli, a ich skutki w kreowaniu przeobrażeń obszarów wiejskich są zazwyczaj ograniczone. Niemniej istnieje wiele przykładów udanych przedsięwzięć [4], które przyczyniły się do ożywienia lokalnego rozwoju gospodarczego. Takie sytuacje najczęściej zauważa się na tych obszarach wiejskich, które od wielu lat wyróżniają się relatywnie wysokim poziomem zurbanizowania, tj. bardzo zróżnicowaną strukturą społeczno-zawodową mieszkańców oraz stosunkowo dużym udziałem zarobków w przychodach ludności. W konsekwencji sprzyja to dalszemu narastaniu przestrzennych różnic w infrastrukturalnym i wielofunkcyjnym rozwoju wsi. Uwzględniając znaczenie zarobkowania w kształtowaniu przeobrażeń obszarów wiejskich, przy przewidywaniu zmian zachodzących pod wpływem jego rozpowszechnienia, szczególnie interesująca wydaje się charakterystyka właściwości społeczno-ekonomicznych wsi sklasyfikowanych według tego kryterium.

Cel i zasady klasyfikacji wsi, materiał źródłowy

Głównym zamierzeniem opracowania jest prezentacja odmienności w strukturach społecznych i gospodarczych ukształtowanych we wsiach o różnym poziomie zarobkowania. Uznając, że wieś stanowi podstawowy układ przestrzenny odzwierciedlający poziom rozwoju obszarów wiejskich, przeprowadzona klasyfikacja pozwala ocenić, na ile powszechność zarobkowania stanowi o stopniu zróżnicowania jednostek osadniczych, a także wyznaczyć zasięg i charakter tych dysproporcji.

Materiał źródłowy stanowią dane o 73 wsiach objętych badaniem ankietowym, przeprowadzonym w IERiGŻ w 1996 roku. Głównym celem tych badań było poznanie społecznych i ekonomicznych przeobrażeń zachodzących w wiejskim środowisku. Przy doborze próby badawczej punktem wyjścia była terytorialna reprezentatywność gospodarstw rolnych pod względem struktury agrarnej. Zasięg tematyczny zbieranych informacji był jednak znacznie szerszy. Ankietę przeprowadzano we wszystkich rodzinach zamieszkałych w badanych wsiach (niezależnie od tego czy posiadały gospodarstwa rolne, czy były bezrolne), a w kwestionariuszach ankietowych mieściły się zarówno pytania dotyczące użytkowanego gospodarstwa i produkcji rolniczej, jak i dane o warunkach bytowych rodziny i głównych oraz dodatkowych źródłach jej utrzymania. Informacje o członkach rodziny dotyczyły przede wszystkim cech demograficznych, wykształcenia i aktywności zawodowej.

Charakteryzując próbę badawczą IERiGŻ, należy podkreślić, że dobór ankietowanych jednostek osadniczych odzwierciedlał przede wszystkim sytuację we wsiach rolniczych słabiej zurbanizowanych niż ogół wsi w kraju. W badanej zbiorowości było tylko 7 wsi, których odległość od miasta nie przekraczała 20 km. Było to poblizko: Warszawy, Łodzi, Koszalina, Krakowa, Rzeszowa, Nowego Sącza. Z kolei z 5 wsi położonych na terenach przygranicznych, tylko w jednej można było dostrzec wpływ

takiego usytuowania na aktywność gospodarczą miejscowej ludności. Uwzględniając cechy próby badawczej IERiGŻ, przeprowadzona klasyfikacja wsi pozwala określić przemiany, jakie zachodzą w ich strukturze społeczno-ekonomicznej pod wpływem rozpowszechnienia zarobkowania.

Średnio w przeliczeniu na jedną wieś w badanych jednostkach osadniczych zamieszkiwało 115 rodzin (przy rozpiętości od 29 do 264). Przeciętne w ponad połowie z tych rodzin, tzn. w 56,3%, była co najmniej jedna osoba, która pracowała zarobkowo, tj. była stale zatrudniona poza rodzinnym gospodarstwem rolnym. W rzeczywistości różnice w rozpowszechnieniu zarobkowania w ankietowanych miejscowościach kształtowały się pomiędzy 22,8% i 84,3% rodzin.

Przyjmując jako kryterium podziału wsi wielkość odsetka wiejskich rodzin, w których występowało zarobkowanie, w ankietowanej zbiorowości wydzielono trzy zasadnicze grupy określające poziom urbanizacji obszarów wiejskich:

- 1 niski, gdy odsetek rodzin z zarobkowaniem wynosił co najwyżej 40% ogółu;
- 2 średni, gdy odsetek rodzin z zarobkowaniem wynosił od 41% do 60%;
- 3 wysoki, gdy udział rodzin z zarobkowaniem przekraczał 60% ogółu rodzin zamieszkałych w badanej miejscowości.

Poziom zurbanizowania wsi a uwarunkowania przestrzenne

Według przyjętego kryterium podziału, 26% wsi objętych ankietą zakwalifikowało się do grupy o najniższym poziomie zurbanizowania, 41% uplasowało się na szczeblu średnim, a 33% znalazło się w grupie charakteryzującej się stosunkowo najsilniej zaawansowanymi procesami urbanizacyjnymi. To rozróżnienie kształtowało się odmiennie w ramach poszczególnych makregionów kraju (tab.1).

Zdecydowanie najwięcej wsi zaklasyfikowanych do grupy o najwyższym poziomie zurbanizowania znalazło się wśród badanych miejscowości położonych w południowych i północno-zachodnich częściach kraju. Wsi z takimi cechami w ogóle nie było na terenach północno-wschodnich i środkowowschodnich. Na tych obszarach przeważały jednostki osadnicze o najniższym zaawansowaniu procesów urbanizacyjnych (tak było w makroregionie środkowowschodnim) bądź średnio zurbanizowane (makroregion północno-wschodni). Tym samym uznać należy, że aczkolwiek podstawą doboru ankietowanych wsi nie była reprezentacyjność jednostek osadniczych, ich terytorialne zróżnicowanie pod względem poziomu zurbanizowania w pełni oddawało historycznie ukształtowaną, gospodarczą specyfikę obszarów wiejskich Polski [2].

Odmienności przestrzenne nie ograniczały się do różnic w wielkości udziału wsi o niskim, średnim i wysokim poziomie zurbanizowania. Wpływ możliwości zarobkowych na liczbę ludności zamieszkującej w poszczególnych wsiach znalazł odzwierciedlenie w regionalnych rozbieżnościach w średniej wielkości jednostek osadni-

Tabela 1. Przestrzenne zróżnicowanie badanych wsi według poziomu zurbanizowania

Makroregiony*	Razem liczba ankietowanych wsi	Procent wsi według poziomu zurbanizowania (suma wierszy =100)		
		niski	średni	wysoki
Ogółem	73	26,0	41,1	32,9
Środkowozachodni	9	22,2	44,5	33,3
Środkowy	8	12,5	50,0	37,5
Stołeczny	9	44,4	44,4	11,2
Środkowowschodni	8	75,0	25,0	—
Południowo-wschodni	13	7,7	38,5	53,8
Południowy	6	—	50,0	50,0
Południowo-zachodni	8	25,0	37,5	37,5
Północny	5	—	20,0	80,0
Północno-wschodni	7	42,9	57,1	—

*Kolejnym makroregionom odpowiadają następujące województwa: środkowozachodni — kujawsko-pomorskie i wielkopolskie, środkowy — łódzkie, stołeczny — mazowieckie, środkowowschodni — lubelskie, południowo-wschodni — świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie, południowy — śląskie i opolskie, południowo-zachodni — lubuskie i dolnośląskie, północny — zachodniopomorskie i pomorskie, północno-wschodni — warmińsko-mazurskie i podlaskie.

czych. Największe miejscowości, liczące ponad 150 rodzin, były położone w makroregionach południowym i północnym, a więc na terenach wyróżniających się stosunkowo największym poziomem zurbanizowania obszarów wiejskich. Z kolei najmniejsze wsie pod względem liczby mieszkańców były usytuowane w obrębie makroregionów: środkowowschodniego (średnio było to 80 rodzin) i północno-wschodniego (88 rodzin), czyli na obszarach położonych peryferyjnie w stosunku do dużych aglomeracji i licznych skupisk zakładów pracy. Dla porównania w całej ankietowanej zbiorowości średnio na jedną wieś przypadało 115 rodzin.

Biorąc pod uwagę, że możliwości zarobkowania w okolicy miejsca zamieszkania hamowały migracje młodych i wykształconych osób, należy podkreślić, że nasilenie procesów urbanizacyjnych na obszarach wiejskich wzmacniało istniejącą sieć osadniczą i na zasadzie tzw. sprzężeń zwrotnych oddziaływało stymulująco na lokalny rozwój. Tym samym ulegały pogłębieniu, zaznaczające się już wcześniej, międzyregionalne różnice w poziomie zagospodarowania obszarów wiejskich.

Poziom zurbanizowania wsi a posiadanie gospodarstw rolnych

Jednymi z najbardziej charakterystycznych przejawów stopnia zaawansowania procesów urbanizacyjnych na obszarach wiejskich są liczebne relacje pomiędzy rodzinami posiadającymi gospodarstwa rolne i nieposiadającymi gospodarstw rolnych*. Potwierdziły to wyniki badań, zarówno w skali kraju, jak i w większości wyróżnionych makroregionów, bardzo wyraźnie zaznaczała się współzależność pomiędzy wysokością odsetka mieszkańców wsi nieposiadających gospodarstw rolnych a klasyfikacją jednostek osadniczych według poziomu zurbanizowania (tab. 2). Na ogół wyższemu stopniu zurbanizowania odpowiadał większy udział rodzin bez gospodarstw rolnych. Ta prawidłowość najbardziej uwidoczniła się w różnicach pomiędzy wielkością odsetka rodzin niechłopskich we wsiach o niskim i średnim poziomie zurbanizowania. Stosunkowo mniejsze niezgodności wystąpiły natomiast we wsiach o średnim i wysokim stopniu zurbanizowania. W czterech z wyróżnionych makroregionów (środkowozachodnim, środkowym, stołecznym i południowym) najwyższy udział mieszkańców bez gospodarstw rolnych odnotowano w jednostkach osadniczych charakteryzujących się średnim poziomem zurbanizowania. Opisany przykład, podobnie jak i duże zróżnicowanie terytorialne w wielkości udziału rodzin bez gospodarstw rolnych w ramach wyróżnionych typów jednostek osadniczych, wskazuje, że nie był to jedyny istotny atrybut poziomu zurbanizowania.

Tabela 2. Udział rodzin bez gospodarstw rolnych według poziomu zurbanizowania wsi

Makroregiony	Procent rodzin bez gospodarstw rolnych			
	w całej próbie badawczej	we wsiach według poziomu zurbanizowania		
		niski	średni	wysoki
Ogółem	51,3	34,3	50,9	58,1
Środkowozachodni	46,8	34,9	51,0	45,3
Środkowy	51,4	39,0	55,9	47,8
Stołeczny	40,4	35,1	43,1	37,0
Środkowowschodni	32,5	33,3	32,4	—
Południowo-wschodni	39,2	20,0	32,8	45,1
Południowy	58,0	—	58,5	57,3
Południowo-zachodni	72,8	58,9	71,3	76,5
Północny	73,7	—	58,9	75,5
Północno-wschodni	47,7	24,5	61,7	—

* Zgodnie z ogólnymi założeniami przyjętymi w badaniu IERiGŻ, za gospodarstwo rolne uznano wszystkie te jednostki, które posiadały powyżej 1 ha użytków rolnych.

W ostatnich latach powiązanie procesów urbanizacyjnych na wsi ze wzrostem liczności rodzin nieposiadających gospodarstw rolnych wyraźnie osłabło. W przeszłości, zazwyczaj podejmująca pracę zarobkową młodzież wiejska, usamodzielniając się, zmieniała status z chłopskiego na pracowniczy. Obecnie, w związku z niestabilną sytuacją na rynku pracy i bezrobociem, takie postawy są znacznie rzadsze. Poczucie zagrożenia spowodowane prawdopodobieństwem likwidacji miejsca pracy powiększyło zainteresowanie młodego pokolenia przejmowaniem gospodarstw rolnych. W wielu takich wypadkach użytkowane gospodarstwa mają przede wszystkim głównie socjalny charakter — służą samozaopatrzeniu w podstawowe produkty żywnościowe oraz stanowią zabezpieczenie na wypadek utraty pozarolniczych źródeł dochodu.

Na zmniejszenie się oddziaływania rodzin niechłopskich na procesy urbanizacyjne wsi wpłynął również stały wzrost w ich gronie grupy utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych (głównie rent i emerytur). W 1988 roku stanowiła ona 36% ogółu rodzin nieposiadających gospodarstw rolnych, a w 1996 roku obejmowała już 45%. Dynamiczny wzrost opisywanej kategorii wiąże się zarówno z demograficznym starzeniem się wiejskich społeczności, jak i liberalizacją rolniczej ustawy emerytalnej. Nie bez znaczenia jest także wspomniana wcześniej presja młodych osób na przejmowanie ojcowizny nawet w wypadku głównie nierolniczych aspiracji zawodowych.

Analizowany materiał badawczy udokumentował, że kreatywną rolę w stopniu zaawansowania procesu urbanizacji wsi odgrywało nie tylko wyodrębnianie się bezrolnych rodzin pracowniczych, ale także rozpowszechnienie zarobkowania w rodzinach rolniczych. Z zebranych danych wynikało, że odmienności pomiędzy wysokością odsetka rodzin z zarobkowaniem były podobnie zróżnicowane według poziomu zurbanizowania zamieszkiwanych wsi, niezależnie od tego, czy były to rodziny posiadające gospodarstwa rolne czy nieposiadające gospodarstw rolnych. Odpowiednio do tego — we wsiach zaklasyfikowanych do grupy o małym poziomie zurbanizowania — przychodami z zarobków dysponowało 30% rodzin bezrolnych i 35% rodzin rolniczych. W kategorii wsi o średnim poziomie zurbanizowania analogiczne odsetki wynosiły 53% i 48%, a w miejscowościach uznanych za wysoko zurbanizowane zarobkami dysponowało 65% rodzin bezrolnych i 69% rodzin posiadających gospodarstwa rolne.

Odmienności w rozpowszechnieniu zarobkowania w rodzinach rolniczych znalazły odzwierciedlenie w różnicach dotyczących wielkości gospodarstw rolnych we wsiach charakteryzujących się odmiennym poziomem zurbanizowania (tab. 3).

Dane dokumentują zatem, że zaawansowanie procesów urbanizacyjnych wsi w znacznym stopniu łączy się z rozdrobnieniem agrarnym. Wzajemna współzależność w kształtowaniu obu tych zjawisk jest oczywista i najczęściej wiąże się — z jednej strony — z ekonomicznym przymusem poszukiwania zarobkowych źródeł dochodu w wypadku właścicieli małych obszarowo gospodarstw, a z drugiej strony — z atrakcyjnością posiadania niewielkiego obszaru ziemi w sytuacji osób pracujących zawodowo poza rolnictwem. Na podstawie różnic w wielkości gospodarstw rolnych

Tabela 3. Wielkość gospodarstw rolnych a stopień zurbanizowania wsi

Wyszczególnienie	Ankietowane wsie			
	ogół zbadanych	w tym według poziomu zurbanizowania		
		niski	średni	wysoki
Średni obszar ogólny gospodarstw [ha]	8,2	10,0	9,8	6,9
Struktura obszarowa wg uż. rol. [% gospodarstw]				
do 5 ha	43,6	31,4	35,4	75,1
5–20 ha	50,4	63,8	57,2	32,6
20 ha i więcej	6,0	5,8	7,4	4,3

położonych we wsiach o odmiennym poziomie zurbanizowania można także wnioskować o ukierunkowaniu przemian agrarnych zachodzących pod wpływem powiększania się możliwości zarobkowych ludności wiejskiej. Z zestawienia danych o strukturze agrarnej we wsiach nisko i średnio zurbanizowanych wynika, że przede wszystkim nieznacznie zmniejszał się odsetek gospodarstw o średnim areale, a więc takich, których użytkowni nie sprzyjało dominacji jednej — rolniczej bądź pozarolniczej — orientacji zawodowej.

Inaczej ujmując, w średnio zurbanizowanych wsiach, w stosunku do tych najbardziej rolniczych, rósł nie tylko odsetek gospodarstw małych obszarowo, ale powiększał się także udział gospodarstw stosunkowo dużych. Na tej podstawie można sformułować hipotezę, że w pierwszym rzędzie urbanizacja obszarów rolniczych stymuluje poprawę struktury agrarnej, tj. przyrasta liczebnie nie tylko grupa małych obszarowo gospodarstw użytkowanych przez dwuzawodowców, ale równocześnie część gospodarstw ulega upełnorolnieniu i w konsekwencji powiększa się udział gospodarstw o stosunkowo dużym areale. W odmienny typ przeobrażeń wkraczały te wiejskie miejscowości, w których odsetek rodzin z zarobkowaniem przekroczył 60%. Na przykładzie zbadanych wsi, gdzie odnotowano takie zjawisko (grupa o wysokim poziomie zurbanizowania), należy raczej uznać, że rolnicze funkcje tych obszarów ulegają stopniowemu zanikowi i od uwarunkowań zewnętrznych, a zwłaszcza rozwoju nierolniczych dziedzin gospodarczych oraz stabilizacji na rynku pracy, zależy dalsze tempo przekształcania tych jednostek osadniczych w osiedla z przewagą cech miejskości.

Poziom zurbanizowania wsi a potencjał ludzki

W badanych przez IERiGŻ wsiach, sklasyfikowanych według poziomu zurbanizowania, wraz z jego wzrostem powiększał się wskaźnik określający liczebność osób w wieku produkcyjnym, tj. będących w okresie życia umownie przyjętej aktywności zawodowej. W miejscowościach stosunkowo najniżej zurbanizowanych na 100 rodzin przypadało 183 takich osób, we wsiach o średnim poziomie zurbanizowania było

ich już 199, a w grupie wsi wyróżniających się stosunkowo najwyższym zurbanizowaniem — 207. Zaprezentowana zależność jeszcze silniej uwidoczniła się w odniesieniu do osób będących w tzw. wieku produkcyjnym mobilnym (18–44 lata). Ich liczba w przeliczeniu na 100 rodzin wynosiła odpowiednio: 125 — we wsiach nisko zurbanizowanych, 134 — we wsiach średnio zurbanizowanych i 147 — we wsiach wysoko zurbanizowanych. Tym samym uznać należy, że pomimo zaznaczającej się w latach dziewięćdziesiątych trudnej sytuacji na rynku pracy i dużego bezrobocia rejestrowanego oraz ukrytego na wsi, co osłabiało nasilenie opisywanych procesów, cechy demograficzne mieszkańców obszarów wiejskich były kształtowane przede wszystkim poprzez pozarolniczy rozwój gospodarczy danego terenu. Jego wpływ zaznaczał się jeszcze wyraźniej przy uwzględnieniu różnic w liczbie ludności żyjącej w charakteryzowanych wsiach. W przeliczeniu na jedną badaną wieś, w miejscowościach nisko zurbanizowanych, gdzie ogółem mieszkało 268 osób, 95 było w wieku produkcyjnym mobilnym, we wsiach o średnim poziomie zurbanizowania analogiczne wielkości wynosiły 423 i 161, a we wsiach zaliczonych do kategorii o najwyższym zurbanizowaniu — 530 i 205.

Oceniając populację żyjącą we wsiach o różnym poziomie zurbanizowania pod względem jej potencjału ekonomicznego, należy zaznaczyć, że dysproporcje nie ograniczały się wyłącznie do liczby młodych osób, ale dotyczyły także poziomu wykształcenia porównywanych społeczności (tab.5).

Tabela 5. Osoby z wyższym wykształceniem oraz młodzież ucząca się w szkołach ponadpodstawowych według poziomu zurbanizowania wsi

Wyszczególnienie	Ankietowane wsie			
	ogół zbadanych	w tym według poziomu zurbanizowania		
		niski	średni	wysoki
Liczba ludności na 100 rodzin:				
— z wyższym wykształceniem	6	4	6	7
— uczących się w szkołach ponadpodstawowych	29	25	27	34
Liczba ludności na 1 wieś:				
— z wyższym wykształceniem	7	3	7	10
— uczących się w szkołach ponadpodstawowych	34	20	32	48

Różnice w wybranych cechach mieszkańców wsi o odmiennym poziomie zurbanizowania obrazują przede wszystkim wzajemne uwarunkowania pomiędzy stopniem nierolniczego rozwoju obszarów wiejskich a potencjalną siłą ekonomiczną ukształtowanych tą drogą struktur społeczno-demograficznych. Obustronne powiązania w narastaniu opisywanych zjawisk decydują nie tylko o przekształceniach w charakterze wyodrębnionych jednostek osadniczych, ale mają również wpływ na racjonalizację zatrudnienia w rolnictwie. Jeżeli bowiem uznać, że jej przejawem są

przede wszystkim szkolne kwalifikacje rolnicze osób pełniących funkcje kierowników gospodarstw, to badania wykazały, że to zjawisko najsilniej zaznaczyło się wśród rolników zamieszkujących wsie o średnim poziomie zurbanizowania. O ile w miejscowościach najmniej i najbardziej zurbanizowanych w przeliczeniu na jedną wieś przypadało około 11 kierowników gospodarstw legitymujących się szkolnym wykształceniem rolniczym, to we wsiach cechujących się średnim poziomem urbanizacji było ich ponad 13. Podobne różnice dotyczyły wysokości odsetka rolników, którzy ukończyli szkoły rolnicze, wśród ogółu ankietowanych użytkowników gospodarstw rolnych. Wśród mieszkańców wsi średnio zurbanizowanych prawie jedna czwarta (23%) gospodarstw rolnych była zarządzana przez osoby posiadające szkolne wykształcenie rolnicze. W pozostałych badanych miejscowościach takie gospodarstwa stanowiły około 18%. Przedstawione dane dokumentują, że rozpowszechnienie zarobkowania ma wpływ na racjonalizację postaw zawodowych mieszkańców wsi także w odniesieniu do użytkowanych gospodarstw rolnych. W konsekwencji relatywnie większych możliwości wyboru miejsca pracy, do zajęć w gospodarstwie stosunkowo częściej angażują się przede wszystkim te osoby, dla których jest to świadomy wybór, nierzadko poparty odpowiednim przygotowaniem zawodowym.

Charakterystyka ogólna wyróżnionych typów wsi

W opracowaniu sklasyfikowano badane wsie według trzech poziomów rozpowszechnienia pracy zarobkowej. Jak już zaznaczono w pierwszej części pracy, do grupy jednostek osadniczych z najslabiej zaznaczającym się wpływem urbanizacji zaliczono te wszystkie wsie, w których odsetek rodzin z zarobkowaniem wynosił nie więcej niż 40%. Takie miejscowości stanowiły jedną czwartą ogółu zbadanych. Najwięcej było ich wśród ankietowanych wsi położonych w środkowowschodniej części Polski, a więc na terenach o stosunkowo największych opóźnieniach gospodarczych i cywilizacyjnych w rozwoju obszarów wiejskich.

Należy podkreślić, że we wsiach o niskim poziomie zurbanizowania relatywnie niewielką zbiorowość stanowiły rodziny bez gospodarstw rolnych, a wśród istniejących przeważały gospodarstwa domowe rencistów i emerytów. Tylko w co ósmej, z ogółu zamieszkujących w tych wsiach rodzin, podstawowym źródłem utrzymania były zarobki. W 12,7% gospodarstw domowych były to wynagrodzenia z tytułu wykonywania pracy najemnej, a tylko w 0,6% przychody z działalności gospodarczej prowadzonej na własny rachunek.

Struktura obszarowa według użytków rolnych była na tych terenach słabo spolaryzowana, przede wszystkim ze względu na stosunkowo niewielki udział gospodarstw rolnych o areale 20 ha i więcej.

W całej populacji rodzin żyjących we wsiach o niskim poziomie zurbanizowania przychody z produkcji rolniczej stanowiły największą część, tj. 68,8% ich globalnej

sumy*. W pozostałej części 12,1% pochodziło z zarobków, a 19,1% z tytułu otrzymywanych świadczeń społecznych. Przy interpretacji wysokości tego ostatniego odsetka należy wziąć pod uwagę, że w większości były to emerytury i renty rolnicze, co znalazło odzwierciedlenie w stosunkowo niskim udziale przychodów z tego tytułu w ich ogólnej kwocie. Przy przeliczeniu na jedną rodzinę średnie roczne przychody pieniężne w 1996 roku kształtowały się na poziomie 14,2 tys. zł, przy czym w rodzinach rolniczych było to 17,6 tys. zł, a wśród nieposiadających gospodarstw rolnych 7,7 tys. zł. Należy zaznaczyć, że uwzględnienie liczby osób wchodzących w skład wyróżnionych kategorii rodzin spłaszczyłoby przytoczone różnice w wielkości przychodów [5].

Charakterystyka wybranych cech społeczno-demograficznych ludności żyjącej w jednostkach osadniczych o niskim poziomie zurbanizowania ilustrowała przede wszystkim ich powiązanie z uwarunkowaniami gospodarczymi. Stosunkowo duża jednorodność w rolniczych źródłach utrzymania współwystępowała z relatywnie najniższym wskaźnikiem określającym liczebność osób w wieku produkcyjnym, a zwłaszcza produkcyjnym mobilnym (18–44 lata). Ponadto wśród mieszkańców wsi o niskim poziomie zurbanizowania relatywnie najmniej było osób z wyższym wykształceniem oraz młodzieży uczącej się w szkołach ponadpodstawowych.

Wyróżnione cechy strukturalne miejscowości o niskim poziomie zurbanizowania dokumentowały, że był to układ o relatywnie niewielkim potencjale społeczno-gospodarczym. Wśród mieszkańców stosunkowo duży udział stanowiły osoby w starszym wieku, utrzymujące się z rolnictwa bądź rent i emerytur rolniczych. Znajdowało to odzwierciedlenie w słabej pozycji opisywanych wsi w układzie osadniczym, najczęściej były to małe liczebnie społeczności, obejmujące przeciętnie 76 rodzin, w których łącznie żyło 268 osób.

Wśród wsi zaliczonych do kategorii o średnim poziomie zurbanizowania znajdowały się te miejscowości, w których rodziny z osobami pracującymi zarobkowo stanowiły od 41% do 60% ogółu. Taka sytuacja występowała w największej części badanych jednostek osadniczych i obejmowała 41% ankietowanych społeczności. Dominacja wsi średnio zurbanizowanych zaznaczyła się prawie we wszystkich makroregionach kraju, przy czym najwięcej ich było wśród miejscowości położonych w południowo-zachodniej części Polski, a więc na terenach, gdzie stosunkowo wysoki poziom uprzemysłowienia współwystępował z wysokoprodukcyjnymi gospodarstwami rolnymi.

W odniesieniu do wszystkich wsi zaliczonych do kategorii średnio zurbanizowanych relacje pomiędzy rodzinami posiadającymi gospodarstwa rolne i nieposiadającymi ziemi układały się proporcjonalnie, tj. dzieliły tę zbiorowość na połowę. Na-

---

* W przychodzie rolniczym uwzględniono tylko 40% wartości przychodu z tytułu produkcji towarowej gospodarstw, przyjmując umownie, że ten wskaźnik odpowiada funkcji przychodów z pozostałych wyróżnionych źródeł.

leży jednak podkreślić duże zróżnicowanie regionalne pod tym względem. Na terenach od wielu lat pozostających pod silnym wpływem uprzemysłowienia (głównie dotyczyło to zachodniej części Polski) w strukturze społecznej wsi stosunkowo liczną grupę tworzyły rodziny niechłopskie, natomiast na obszarach centralnych i południowo-wschodnich stopień zurbanizowania obszarów wiejskich był przede wszystkim powiązany z rozpowszechnieniem zarobkowania wśród członków rodzin rolniczych. Na terenach południowych łączyło się to zazwyczaj z rozdrobnioną strukturą obszarową gospodarstw rolnych.

Ogólnie podział gospodarstw według rozmiaru użytków rolnych był we wsiach średnio zurbanizowanych zdecydowanie bardziej spolaryzowany niż w miejscowościach nisko zurbanizowanych. W charakteryzowanej grupie wyraźnie mniejszy odsetek stanowiły gospodarstwa rolne o areale od 5 do 20 ha, natomiast względnie więcej było gospodarstw małych — do 5 ha, oraz dużych, tj. powyżej 20 ha. Można zatem przyjąć, że w grupie wsi uznanych za średnio zurbanizowane wielkość gospodarstw odzwierciedlała racjonalizację struktur w rolnictwie, zachodzącą pod wpływem odchodzenia części ludności wiejskiej do zajęć zarobkowych.

O wielokierunkowym rozwoju obszarów wiejskich w powiązaniu ze współwystępowaniem rolniczej i nierolniczej działalności gospodarczej we wsiach zaliczonych do grupy średnio zurbanizowanych świadczyły także dane o strukturze ogółu przychodów zamieszkałej tam ludności oraz wskaźniki określające główne źródła utrzymania. W sumie wszystkich przychodów pieniężnych około 50% pochodziło ze sprzedanej produkcji rolniczej, 30% stanowiły zarobki, a 20% dochody z tytułu świadczeń społecznych. Średnie przychody na 1 rodzinę w skali rocznej wynosiły około 15,0 tys. zł i tym samym były o prawie 6% wyższe niż we wsiach o niskim poziomie urbanizacji. W rodzinach posiadających gospodarstwa rolne wynosiły one 18,7 tys. zł, a w rodzinach niechłopskich 10,1 tys. zł.

O skali przeobrażeń społeczności wioskowych pozostających pod wpływem procesów urbanizacyjnych świadczyły także dane o liczebności rodzin, w których głównym źródłem utrzymania były przychody z pracy zarobkowej. We wsiach zaliczonych do grupy o średnim poziomie zurbanizowania w takiej sytuacji znajdowała się co trzecia wiejska rodzina, przy czym 29,1% stanowili utrzymujący się głównie z pracy zarobkowej, a 2,7% z działalności gospodarczej na własny rachunek. Oba wskaźniki były więc wielokrotnie wyższe niż we wsiach zaliczonych do kategorii o niskim stopniu zurbanizowania.

Oddziaływanie przemian urbanizacyjnych odzwierciedliło się także w cechach społeczno-demograficznych mieszkańców charakteryzowanych wsi. Na tle obszarów typowo rolniczych, populacja z miejscowości średnio zurbanizowanych cechowała się stosunkowo dużym udziałem osób będących w młodszym wieku produkcyjnym (18–44 lata), co niewątpliwie było ważnym elementem stymulującym lokalny rozwój. Relatywnie więcej było również osób z wyższym wykształceniem oraz młodzieży uczącej się w szkołach ponadpodstawowych.

Podkreślenia wymaga również fakt, że podobnie jak w odniesieniu do struktur gospodarczych, także w układach społecznych zaznaczył się korzystny wpływ procesów urbanizacyjnych na zatrudnienie w rolnictwie. We wsiach o średnim poziomie zurbanizowania postępującemu zróżnicowaniu zawodowemu ludności wiejskiej towarzyszyła profesjonalizacja pracy na roli. Świadczył o tym fakt, że prawie jedna czwarta osób pełniących funkcje kierowników gospodarstw rolnych legitymowała się szkolnym wykształceniem rolniczym. Konkludując, należy uznać, że charakterystyka wsi, w których zasięg przemian urbanizacyjnych sklasyfikowano na poziomie średnim, ilustruje zasadność ukierunkowania strategii przeobrażeń obszarów wiejskich na rozwój nierolniczej działalności gospodarczej. Porównanie wybranych elementów struktury społeczno-ekonomicznej wsi o niskim i średnim poziomie zurbanizowania wykazało, że rozszerzenie możliwości zarobkowych mieszkańców wsi współwystępowało z bardziej nowoczesnymi relacjami w obrębie rolnictwa.

Wsie o wysokim poziomie zurbanizowania obejmowały około jednej trzeciej ogółu badanych miejscowości. Przeciętnie zamieszkiwało w nich około 150 rodzin, czyli o 43% więcej niż w średniej wielkości wsi w skali kraju. Najwięcej wsi zaliczonych do tej grupy było położonych w południowej części Polski, a więc na terenach najbardziej uprzemysłowionych i równocześnie o najbardziej rozdrobnionej strukturze agrarnej gospodarstw rolnych. Wśród mieszkańców tych wsi często dominowały rodziny nieposiadające gospodarstw rolnych, a grupa utrzymujących się głównie z pracy zarobkowej lub działalności gospodarczej na własny rachunek łącznie stanowiła niespełna połowę zbiorowości. Pierwsza z wymienionych kategorii obejmowała średnio 41,2% ogółu, a druga 5,2%. Wśród użytkowników gospodarstw rolnych 75% dysponowało areałem, w którym obszar użytków rolnych był niższy od 5 ha.

W konsekwencji opisanych uwarunkowań strukturalnych, w ogólnej sumie środków pieniężnych pozostających w dyspozycji mieszkańców wsi, przychody z produkcji rolniczej stanowiły zaledwie 33%. Kwoty pochodzące z zarobków obejmowały 43% wszystkich przychodów, a 24% tworzyły pieniądze otrzymywane w ramach świadczeń społecznych. Zdecydowanie większa względna wielkość tych ostatnich niż w poprzednio charakteryzowanych typach wsi wynikała z faktu, że w miejscowościach stosunkowo najsilniej zurbanizowanych relatywnie więcej świadczeń pochodziło z tytułu pracy zarobkowej, a więc były to na ogół kwoty większe niż renty i emerytury rolnicze.

Średnie roczne przychody w przeliczeniu na jedną rodzinę żyjącą w miejscowościach o wysokim poziomie zurbanizowania wynosiły niespełna 15,5 tys. zł, przy czym w odniesieniu do rodzin posiadających ziemię było to 20,0 tys. zł, a w rodzinach bezrolnych — 12,1 tys. zł. Na tle pozostałej części badanej próby były to stosunkowo najwyższe wskaźniki. Bardziej korzystna sytuacja dochodowa rodzin zamieszkujących wsie o wysokim zurbanizowaniu niż rodzin z pozostałych wyróżnionych miejscowości łączyła się przede wszystkim z różnorodnością w strukturze zawodowej ludności oraz powiązaną z tym mnogością możliwych źródeł dochodów.

Mieszkańcy wsi zaliczonych do grupy o najwyższym poziomie zurbanizowania wyróżniali się także pod względem cech społeczno-demograficznych. W porównaniu z pozostałymi populacjami relatywnie najwięcej wśród nich było osób w młodszym wieku produkcyjnym, uczniów szkół ponadpodstawowych oraz absolwentów wyższych uczelni. Równocześnie zwracał uwagę fakt, że wśród użytkowników gospodarstw rolnych żyjących w tych miejscowościach zdecydowanie mniejszą część niż we wsiach średnio zurbanizowanych stanowiły osoby legitymujące się szkolnym wykształceniem rolniczym. Ogólnie należy przyjąć, że struktury społeczno-ekonomiczne cechujące obszary wiejskie o stosunkowo najwyższym poziomie zurbanizowania zazwyczaj pobudzają dalsze narastanie procesów deruralizacji.

Uwagi końcowe

Zaprezentowane odmienności w wyróżnionych cechach wiejskich społeczności lokalnych w uzależnieniu od stopnia zurbanizowania przede wszystkim wykazały znaczenie tego czynnika w kształtowaniu przeobrażeń wsi i rolnictwa. Należy podkreślić, że zróżnicowanie w strukturze badanych wsi według poziomu zurbanizowania, a zwłaszcza ich rozmieszczenie przestrzenne, odzwierciedla nie tylko regionalne odmienności w poziomie rozwoju gospodarczego, ale stanowi przesłankę do określania tzw. terenów problemowych.

Trzeba także zaznaczyć, że opisane w pracy dysproporcje w potencjale ekonomicznym i społecznym pomiędzy wsiami o różnym stopniu zurbanizowania były nieco mniejsze niż w rzeczywistości, ponieważ charakter próby badawczej IERiGŻ poprzez dobór jednostek osadniczych o określonych cechach chłopskiego rolnictwa złagodził szereg odmienności. Tym samym realny dystans w zakresie wyróżnionych cech charakteryzujących wsie o niejednakowym poziomie zurbanizowania jest zapewne jeszcze większy.

Opisywane różnice pomiędzy wyróżnionymi cechami wsi o niskim i średnim poziomie zurbanizowania obrazowały przede wszystkim proces formowania się wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Na tym tle charakterystyka badanych wsi zaliczonych do grupy o najwyższym stopniu zurbanizowania w pewnym stopniu odzwierciedlała mechanizmy przeobrażeń w wiejskich układach osadniczych. Przykład tych wsi na ogół dotyczył sytuacji, w których badane jednostki w sposób ewolucyjny ztracały atrybuty wiejskości, jakim jest rozproszenie oraz rolnicze źródła utrzymania ludności, a w ich obrębie w sposób widoczny zaznaczały się przymioty właściwe osiedlom miejskim [3].

- [1] Duczkowska-Małysz K. 1991. Od zmodernizowanego rolnictwa do wielofunkcyjnej wsi. Warszawa *Wieś i Rolnictwo* 3: 32–48.
- [2] Frenkel I., Rosner A. 1995. Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich. Warszawa PTD, IRWiR PAN.
- [3] Jałowiecki B. 1997. Proces urbanizacji a relacje miasto–wieś. Warszawa IRWiR PAN: 32–53.
- [4] Ostrowski L. 1997. Procesy transformacji wsi i rolnictwa do gospodarki rynkowej. Warszawa. IERiGŻ: 20–28.
- [5] Sikorska A. 1998. Kategorie społeczno-ekonomiczne rodzin wiejskich. Warszawa. IERiGŻ Komunikaty Raporty Ekspertyzy 425: 13–14.

Differentiation of local rural communities

Key words: village, rural areas, urbanization, earning, economic development, spatial differentiation

Summary

Paper presented the dissimilarities in social and economic structures formed in villages of different urbanization level. The analysis was based on the data on 73 villages surveyed by the Institute of Agricultural and Food Production Economy (IERiGŻ) in 1996. Examined communities were divided into three groups according to the percentage of families, with some persons employed outside of the farm. The category of low urbanization level included 26% surveyed villages, 41% settlement units belonged to the category of middle urbanization level, whereas 33% villages were classified into strongest urbanized group. The dissimilarities in social and economic features observed in selected village types proved the importance of additional income sources for transformation processes in agriculture and rural areas. The results of study became a premise to determination of mechanisms which decide on the increasing of spatial disproportions in social-economic development of rural areas.

Adres do korespondencji:

dr hab. Alina Sikorska

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej

ul. Świętokrzyska 20

00-950 Warszawa 1

skr. pocztowa 984

tel: 826-50-31, 826-22-61 wew. 495

lub 826-58-02